

А.Х.ЕРІМБЕТОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ П ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ

В данной статье рассматриваются природные особенности согласных звуков в тюркских языках. На основе материалов казахского и тюркских языков определяется архетип и однотипные сходства звуков «п» и «б».

Makalede türk dillerindeki sessizlerin tabii özellikleri değerlendirilir kazak ve türk dilindeki meınler esas alınacak “p” ve “b” seslerinin yakınlıklan incelenir.

Қоғамның аса маңызды құрамы болып табылатын тілдің өзіндік даму заңдылықтары бар. Соның ішінде түркі тілдерінің даму жолдары ерекше. Қай кезең тұрғысынан алсақ та, тіл заңдылықтарының бірі болып табылатын дыбыс сәйкестіктері кез келген тілде кездесіп, оның әрі қарай дамуына ықпал етіп отырады. Сөздер тілімізде әр түрлі дыбысталады. Лексикалық единицалардың мағыналық дәлдіктерін сақтай отырып, әр түрлі құбылыстардың ықпалымен өзінің әдеттегі тұлғасынан өзгеше бірнеше вариантта айтылады. Вариантас сөздер өзара сан алуан дыбыс түзеді. Солардың арасынан, әсіресе, сөз басындағы дыбыс алмасуларының қазірге дейін жарыса қолданылып жүргендері өте көп. Бұл жарыса қолданылып жүрген сәйкестіктер кездейсоқ қалыптаса салған жоқ, яғни дауыссыз дыбыстардың тарихи өзгеру заңына сәйкес түрленген сәйкестіктер болып табылады. Сондай сәйкестіктердің бірі – қазақ және түркі тілдеріндегі п~б тектес дауыссыз дыбыстарының сәйкестігі. Бұл дыбыстар қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан артикуляциялық-акустикалық жағынан былай сипатталады: «П – еріннің бір-біріне нық жабысып, кенет ашылуынан жасалатын (эксплозиясы мен имплозиясы) бар шұғыл қатаң фонема; б – еріннің бір-біріне жабысып, кенет ашылуынан жасалатын (эксплозиясы мен имплозиясы) бар шұғыл ұяң фонема» [1. 44-48]. Б, п фонемаларының тілде қолданылуының ерекшелігі бар. С.Мырзабеков ұяң б фонемасының сөз басында 6258 сөзде кездесетінін айтады [2. 59]. Жалпы лингвистикада п дауыссызы әлем тілдерінде ең көп тараған дыбыстардың қатарына жататынын айта келе: «Смычные двугубные (иначе - губно-губные или билабиальные) п... относятся к самым распространенным согласным в мире; п встречается во всех известных языках, кроме немногих языков некоторых африканских племен» дейді (Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979). Сонымен қатар сөз ортасында да белсенді қолданылып, ал сөз аяғында б жазылғанымен, п болып айтылады. Ал п фонемасы сөздің барлық позициясында кездесе береді. Сөздің басқы, соңғы позицияларында бұл екі фонема көрші дыбыстардың әсерінен бірімен-бері алмасып отырады. Әсіресе туынды сөздерде түбірдің соңғы дыбысы қатаң дауыссыз болса, оған

жалғанатын қосымша немесе екінші түбір б-дан басталса, айтылуда п-мен айтылады. Мысалы *Ақбота – Ақпота, Сәтбай – Сәтпай, Ақбұлақ -Ақпұлақ, Үшбиік-Үшпиік, Айытбек-Әйітпек, Аяпберген-Айапперген, Есберген-Есперген, Жолдасбек-Жолдаспек* т.б. Сонымен қатар сөздің соңы қатаң п-ға бітіп, келесі сөз немесе қосымша дауысты не үнді, ұяңнан басталса, онда п қатаңы ұяң б-ға ауысады. Мысалы: *Кәпжасар – Кәбжасар, көп еді – көбеді, көп нәрсе, -көбнәрсе, сап-ы – сабы, қап-ы – қабы, мектеп-і - мектебі* т.б. сөз ортасында келген **п, б** дыбыстарының бір-біріне еркін алмаса беретінін көреміз. Ал сөз басында келген **б** дыбысын **п** дыбысы және керсінше **п** дыбысын **б** дыбысы оңай ауыстырады. Мысалы: *палуан-балуан, пал-бал, байымдау - пайымдау, полат-болат, пім-біт, пітіру - бітіру, пейнет - бейнет* және т.б. көптеген сөздерді келтіруге болады. Әрине, сөз басында **п** не **б**-мен айтылатын сөздердің барлығын біріне-бірін ауыстырып айта беруге болмайды. Бұл сөз басында **п** мен **б**-ның біріне-бірінің ауысуында белгілі бір заңдылықтың бар екенін көрсетеді және бұл заңдылық негізінен сөз ортасында дыбыстардың комбинаторлы жолмен өзгеруінен туатын фонетикалық заңдылықтан басқаша. Ешқандай семантикалық мән жүктемей сөз басындағы **б~п** сәйкестігі қазақ тілінің бірқатар жергілікті ерекшелігінде де кездеседі. Бұл туралы С.Омарбеков ұяң б-ның қатаң п-ға ауысуының біршама байқалатын жері Өзбекстан, Тәжікстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан республикаларының территориясы мен осы республикаларға шектес аймақта тұратын қазақтардың тілі екенін көрсетеді [3. 123]. Мысалы:

Қарақалпақ-стандағы қазақтардың тілінде	Қарақалпақ тілінің оңтүстік диалектісінде	Өзбекстан-дағы қазақтардың тілінде	Өзбек тілінде	Қазақ әдеби тілінде
пұта	пута	пұта	пъта	бұта
палақпан	палақпан	палақпан	палақмон	балақпан
пәте	пәте	пәте	пътия	бата
пүткүл	пүткіл	пүткүл	путкул	бүткіл
пақыр	пақыр	пақыр	пақир	бақыр
пәкі	пәки	пәкі	пакки	бәкі
пәлек	пәлек	пәлек	палак	бәлек
пүтүн	путин	пүтін	пүтін	бүтін

Сөз басында кездесетін **п~б** сәйкестігі Қазақстанның солтүстік, шығыс, орталық өңірінде кездеспейді. Қазақ тіліндегі **п~б** сәйкестігінің жергілікті ерекшелікте таралу мүмкіндігі туралы тілші С.Бизақов былай дейді: 1. Өткен ғасырлардағы өлең-жырларда, жазба ескерткіштерде олардың қатаң вариантын қолдану қазіргіден гөрі жиірек болғаны белгілі. Бұл – **п/б** дыбыстарының алмасуынан түзілген варианттардың көне түрі қатаң «п»-мен

айтылған сыңары екенінің бір айғағы. 2. Қазіргі қазақ тіліндегі п/б дыбыстарынан басталатын варианттардың көпшілігінің территориялық шегі (изоглосы) бар. Олардың қатаң “п”-дан басталатын сыңарларының жергілікті жерге тән ерекшелік болуы басым» дей келе, *пүткіл/бүткіл, пүтін/бүтін, полат/болат, пітіру/бітіру, пұтақ/бұтақ, пензин/бензин, тана/таба, пада/бада, пәле/бәле, палуан/балуан, пәлен/бәлен* тәрізді варианттар келтіреді. Сонымен қатар тілші бұл аталған ерекшелік оңтүстік, ішінара батыс өңірі говорларында қолданылатындығын айтады [4. 11]. Бұл құбылыс батыс өңіріндегі Маңғыстау говорында *палуан-балуан, пұтақ-бұтақ, пақыт-бақыт* сияқты сөздерде, Арал говорында *әптен-әбден, пата-бата, песін-бесін* сияқты сөздерде кездеседі. Сонымен қатар п~б сәйкестігі сөз басында Түркіменстан тұрғындары тілінде де *пыриу-быриу, пықа-бұқа* сөздерінде кездеседі. Бұл құбылыстың Өзбекстан, Тәжікстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан республикаларының территорияларына көршілес жақын жатқан қазақтардың тілінде кездесуі өзбек, тәжік, қарақалпақ, түркімен тілдерімен астарлас болуы да мүмкін [3. 123]. Себебі бұл аталған тілдерде ұяң б-ға қарағанда қатаң п-дан көп сөз басталады. Сонымен қатар п~б және б~п сәйкестіктері ауызекі тілімізде де көптеп кездеседі. Мысалы:

Әдеби тілде	Жергілікті ерекшелікте
бітеу	пітеу
біту	піту
бұқа	пұқа
бітік	пітік
балта	палта
бақа	пақа
бақыт	пақыт
бейнет	пейнет
барқыт	парқыт
бытырау	пытырау
байқау	пайқау
бешпет	пешпет
бәтеңке	пәтеңке
бүктеу	пүктеу
шүберек	шүперек
жібек	жіпек
көнбіс	көмпіс
төбешік	төпешік

А.Х.Ерімбетова. Түркі тілдеріндегі п дауыссыз дыбысының...

Әдеби тілде	Жергілікті ерекшелікте
пісіру	бісіру
пысық	бысық
пенде	бенде
пейіл	бейіл
пікір	бікір
перне	берне
палау	балау
парықсыз	барықсыз
топан	тобан
салпақтау	салбақтау

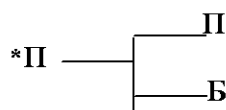
Қазақ тіліндегі сөз басындағы п~б сәйкестігі белгілі бір сөздерде ғана кездесуінің мәнін ашу үшін қазіргі түркі тілдерінің тілдік материалдарына жүгінеміз:

Қазақ тілінде	Қырғыз тілінде	Өзбек тілінде	Түрікмен тілінде	Татар тілінде	Түрік тілінде
<i>бақа</i>		<i>baha</i>	<i>baha</i>	<i>bāyā</i>	<i>paħa</i>
<i>барыс</i>				<i>bars</i>	<i>pars</i>
<i>шонан</i>	<i>çoban</i>	<i>çorán</i>	<i>çoran</i>	<i>çaban</i>	<i>çoban</i>
<i>сорпа</i>	<i>sorpe</i>	<i>şorvā</i>	<i>şorba</i>	<i>şulpa</i>	<i>çorba</i>
<i>бұтақ</i>	<i>butak</i>	<i>butak</i>	<i>pūdak</i>	<i>botak</i>	<i>budak</i>
<i>бейсенбі</i>	<i>beşembi</i>	<i>päyşänba</i>	<i>penşenbe</i>	<i>pāncişām bi</i>	<i>perşembe</i>

Азербайжан тілінде	Башқұрт тілінде	Ұйғыр тілінде	Білдіретін мағынасы
	<i>baha</i>	<i>baha</i>	<i>дене тұрқы қысқа әрі жалпақ, терісі жылтыр, құйрықсыз, қос мекенділер тұқымдасының бірі [ҚТТС., 2-т., 50-б., -696]</i>
<i>bars</i>	<i>bars</i>	<i>bars</i>	<i>түсі шұбар, мысық тұқымдастарына жататын жыртықши аң [ҚТТС., 2-т., 110-б., -696]</i>
<i>çoban</i>	<i>çaban</i>	<i>çoran</i>	<i>қой бағатын кісі, қойшы [ҚТТС., 10-т., 256-б., -512]</i>
<i>şorba</i>	<i>şurpa</i>	<i>şorva</i>	<i>суға қайнап піскен еттің сөлі шыққан сұйық тамақ [ҚТТС., 8-т., 351-б., -592]</i>
<i>budak</i>	<i>botak</i>	<i>putak</i>	<i>ағаш діңінің жапырақтар өсетін тармақ-тармақ сабағы [ҚТТС., 2-т., 553-б., -513]</i>
		<i>päyşänbä</i>	<i>аптаның төртінші күні [ҚТТС., 2-т., 228-б., -696]</i>

П~б дыбысының сәйкестігі – бірсыпыра түркі тілдеріне ортақ құбылыс. А.М.Щербак бұл алмасудың себебін, олар әуел баста бір дыбыстан пайда болған деп есептейді [5, 61]. Аталған сәйкестікке байланысты белгілі диалектолог С.Омарбеков былай дейді: «п, б дауыссыздарының түркі тілінің дыбыстық жүйесіндегі фонологиялық қызметінің соншалық елеулі еместігі, әрі олардың сөздің барлық позициясында бірін-бірі оңай алмастыруы сияқты белгілері – сөз жоқ, бұл дыбыстардың әуелде бір фонемадан өрбігендігінің нышаны...» [3, 131].

Қазіргі қазақ тілінде жиі кездесетін п~б дауыссыз дыбыстар сәйкестігінің пайда болуы мен дамуын сызбамен былайша көрсетеміз:

Түркітануда айтылған пікірлерге сүйене отырып, п~б сәйкестігі бір негізден тараған тектес дауыссыз дыбыстар сәйкестігі деп танымыз, оны қазақ және түркі тілдерінің материалдары дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Аралбаев Ж.* Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. А., 1988, Ғылым. –144
2. *Мырзабеков С.* Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. Алматы: Сөздік словарь, 1999. -200
3. *Омарбеков С., Жүнісов Н.* Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. Алматы: Мектеп, 1985, -208
4. *Бизақов С.* Вариант сөздер сөздігі. А., Білім, 2000, 11-б
5. *Щербак А.М.* Грамматический очерк языка тюркских текстов. М.-Л., 1961, 64-185

REZUME

А.Н.ЕРИМБЕТОВА (Almaty)

MONOSILLABUS – CONNECTING LINGUISTIC FACTORS OF THE MIDDLE AGES TO THE CURRENT LANGUAGE

This article discusses the natural features of consonants in the Turkic languages. On the basis of the Kazakh and Turkic languages defined by the archetype of the same type and the similarity of sounds "p" and "b".